

OPGEGRAVEN TABAKSPIJPEN UIT DE OOST-KELDER VAN HET DUITSE HUIS

door P. Smiesing

Inleiding

In de moderne archeologie worden tabakspijpen als uitstekende objecten beschouwd om de overige vondsten in dezelfde grondlaag te dateren. Het dateren van pijpenvondsten is echter niet zo eenvoudig als in het algemeen verwacht wordt. Onlangs verscheen een artikel van Arnold Carmiggelt, waarin wordt aangetoond, dat bij het dateren van vondsten d.m.v. pijpen de grootste voorzichtigheid in acht genomen moet worden (1). Een aantal belangrijke factoren zoals de gebruikperiode, de duur van opslag van een voorraad pijpen en het tijdstip van consumptie zijn vaak onbekend. Aan de hand van de gevonden merken en andere gegevens op de opgegraven pijpen zal hieronder geprobeerd worden de tijd van vervaardiging vast te stellen.

Opgravingen in het Duitse Huis

Het Duitse Huis, een van de oudste bouwwerken van de stad Utrecht, wordt gerenoveerd. Het bouwhistorisch onderzoek levert tal van interessante vondsten op, die ons een beeld geven van het eeuwenlange gebruik van het gigantische gebouwencomplex. Het Duitse Huis ontstond in 1348, toen de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht de beschikking kreeg over het terrein tussen de Springweg en de westelijke stadsmuren. De ridders stichtten er een klooster met een kerk en breidden het gebouwencomplex voortdurend uit. Aan het begin van de 19e eeuw moesten ze vertrekken, toen koning Lodewijk Napoleon het Duitse Huis vorderde. Het werd een militair hospitaal en dat is het tot 1990 gebleven.

In de in onbruik geraakte Oost-kelder werd, gezien de aardewerkvondsten, in het begin van de 19e eeuw aarde, puin en huisvuil gestort. In de melange van gebroken pispotten, bierkruiken, zalfpotjes en medicijnflesjes werden ook pijpfragmenten aangetroffen.

Het opgegraven materiaal

Uit de Oost-kelder konden 191 pijpfragmenten worden geborgen, die in de volgende groepen kunnen worden ingedeeld:

- A 42 complete pijpekoppen met merktekens
- B 23 kopfragmenten waaraan de hiel (uitsteeksel onder de kop) met merktekens nog aanwezig is
- C 5 kopfragmenten zonder hiel

D 41 kleine kopfragmenten (scherven) zonder merktekens
E 80 steelfragmenten
F 1 porseleinen pijpekop

Het pijptype

Op één na zijn alle fragmenten onderdelen van de zogenoemde "gouwenaar", een pijptype met ovale kop en lange steel, dat vooral in een ontspannen sfeer werd gerookt. De pijpekoppen hebben alle ongeveer hetzelfde formaat: hoogte ca. 48 mm en breedte ca. 24,5 mm; de kopopening heeft een diameter van ca. 18 mm. De 41 kleine kopfragmenten van groep D en de 80 steelfragmenten van groep E horen eveneens bij het type *gouwenaar*.

De merken op de pijpen

Op de pijpekoppen vinden we maar liefst 31 verschillende pijpmakersmerken van 30 fabrikanten. De merken zijn onder te verdelen in drie groepen, nl. cijfermerken, figuurmerken en lettermerken.

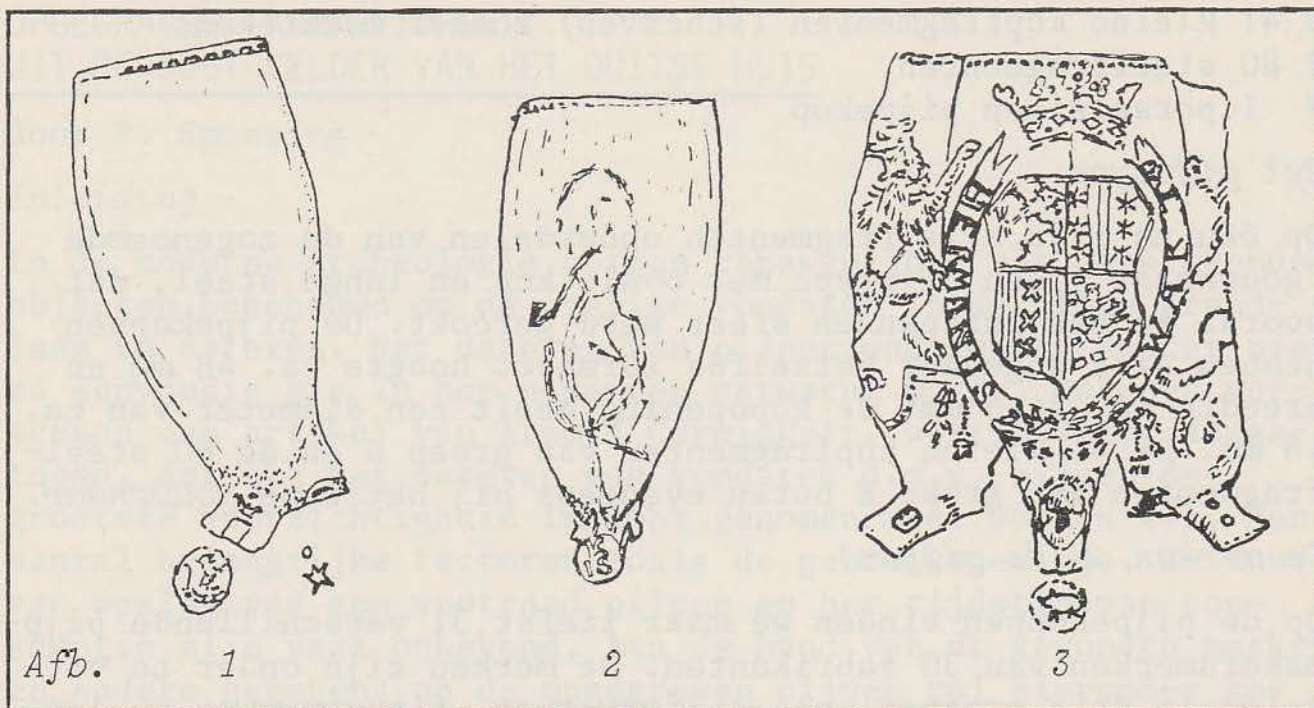
Cijfermerken: 16 2 ex., 17 1 ex., 19 1 ex., 30 1 ex., 36 1 ex., 47 2 ex., 52 1 ex., 54 2 ex., 64 2 ex., 65 2 ex., 86 1 ex. en 96 1 ex.

Figuurmerken: *bok* 1 ex., *twee duiven* 1 ex., *Hollandse tuin* 1 ex., (*afb. 1*), *klaverblad* 1 ex., *twee klaverbladen* 2 ex., *trompetter* 3 ex., *wapen van Zutphen* 1 ex. en *zwijn* 1 ex.

Lettermerken: *CB* 1 ex., *BWB* 2 ex., *DVA* 2 ex., *GN* 2 ex., *GVK* 16 ex., *IDB* 3 ex., *IKS* 4 ex., *KVD* 1 ex., *PVA* 1 ex., *SGH* 1 ex. en *VOC* of *compagnieswapen* 4 ex.

De Goudse merken wisselden dikwijls van eigenaar en bleven daarom vrij lang in gebruik. Een goed voorbeeld hiervan geeft het merk *GVK* dat op 16 kopfragmenten voorkomt. Het merk werd in 1733 bij het Goudse pijpenmakersgilde ingeschreven door Gerrit van Keulen, die op 20 september van dat jaar zijn meesterproef aflegde. In 1763 werd Anthonie Goudarde eigenaar van het merk. Toen Goudarde in 1804 overleed, kreeg de Goudse fabrikant Leendert van Vin het merk in bezit. Zijn weduwe gaf het merk in 1847 vrij. Merken van pijpenmakers uit andere steden waren veel korter in omloop. Het merk *CB* werd door Pieter Boot uit Aarlanderveen bij Alphen aan de Rijn op zijn producten gestempeld. Het merk *SGH* is van de Gorkumse pijpenmaker Sijmen Groenhout. Bij Koninklijk Besluit van 25 dec. 1818 werd landelijk een verplichte registratie van merken op pijpen van kracht. Beide pijpenmakersmerken werden bij de publicatie van de merken in 1819 geregistreerd (2).

De Goudse merken *de twee duiven* en *KVD* werden volgens Duco na 1817 niet meer gebruikt (3). Ook de verplichte landelijke re-

gistratie van pijpenmakersmerken in 1819 vermeldt deze merken niet meer. De produktiedatum van de opgegraven pijpen ligt dan vòòr het jaar 1817.

De meeste pijpekoppen waren voorzien van een bijmerk, dat vanaf 1739 op de pijpen werd aangebracht om de kwaliteit aan te geven. Op de beste soort werd op de zijkant van de hiel één Gouds wapentje aangebracht, terwijl twee wapentjes op de hiel plus de toevoeging S van "slegte" de mindere soort aangeeft. Deze laatste aanduiding kwam op 60 van de opgegraven kopfragmenten voor. Hieruit kunnen we opmaken, dat in het hospitaal uit goedkope pijpen werd gerookt met een kleine vrij zuinige kop.

Twee pijpekoppen vertonen merken die door de eigenaars van de pijpen met potlood werden aangebracht. Hieruit blijkt, dat de pijpen na het roken in rekken werden weggezet. Op één van de koppen is een alleraardigst portretje geschetst van een pijp-rokende man met een sabel (*afb. 2*). Het andere exemplaar heeft twee horizontale potloodkrassen, waaruit we met wat fantasie de initialen I.I. kunnen halen.

Een bijzondere presentatiepijp

Bijzonder is het kopfragment met een reliëfafbeelding op de ongeschonden voorzijde (*afb. 3*). In het midden van de afbeelding bevindt zich een gekroond gevierendeeld schild. Het eerste deel bevat een klimmende leeuw met een bundel pijlen in de klauw. De twee aanzierende leeuwen en blokken in het vierde deel en de leeuw in het eerste deel zijn de wapens van het gewest Holland en West-Friesland. Het tweede deel bevat het Goudse

wapen: twee rijen van drie zespuntige sterren aan weerszijden van een paal. Het vierde deel bevat het wapen van de hoofdstad Amsterdam. Twee klimmende omziende leeuwen fungeren als zogenoemde schildhouders. Op het lint rond het schild is de naam HERMANUS SWART te lezen, een verkorte weergave van Hermanus Swartjes. Hij was tot ongeveer 1850 fabrikant in Gouda. Op de hiel is het merk *het zwijn* gestempeld. Hermanus Swartjes werd in 1808 eigenaar van dit merk. De geborgen pijpen kunnen dus in de periode van 1808 tot 1817 vervaardigd zijn.

Pijpestelen

Op 18 van de 80 steelfragmenten zijn versieringen aangebracht. Het zijn geraderde bandjes, die gezien het patroon door hetzelfde apparaatje als waarmee de koprand werd afgewerkt op de stelen is gestempeld. Twee banden van bolletjes begrenzen de versiering. Soms vormen banden van gezoomde bolletjes de enige versiering. Interessant zijn vooral de twee stukjes steel met naamstempels. Van boven naar beneden, van de kop af gezien, lezen we op het ene GOUDA I:BLO. Op de andere steel is de naam van de pijpenmaker vollediger, nl. IN GOUD I:BLOE. Uit een inventarisatie van naamstempels blijkt dat hiermee I:BLOET wordt bedoeld (4). Joost Bloet (Bloed) Jr was van 1782 tot 1838 als pijpenmaker in Gouda werkzaam. Zijn merk *de twee klaverbladen* werd op twee van de opgegraven pijpekoppen aangetroffen. Zijn produktieve periode geeft echter geen scherpere datering dan de reeds gevonden datering van 1808 en 1817.

Porseleinen pijpekop

In het huisvuil werd ook een gebroken porseleinen pijpekop aangetroffen. Aangezien de geborgen kleipijpen vrij nauwkeurig gedateerd konden worden, zal ook deze pijpekop uit dezelfde periode stammen. De kop is van wit porselein en heeft ongeveer dezelfde ovale vorm als de kleipijpekoppen. De kop is eveneens voorzien van een hieltje, maar is iets bollier. De maten zijn 46 x 26 x 19,5 mm. Op de achterzijde van de pijpekop is op het glazuur een buste van een dame geschilderd. Ze draagt een auberginekleurige jurk en een hoofddoek. De witte blouse is bij de boezem keurig gesloten. Het fraai besneden gezichtje is vleeskleurig en de schaduwpartijen en ogen zijn in zwart met een penseel opgezet.

Conclusie

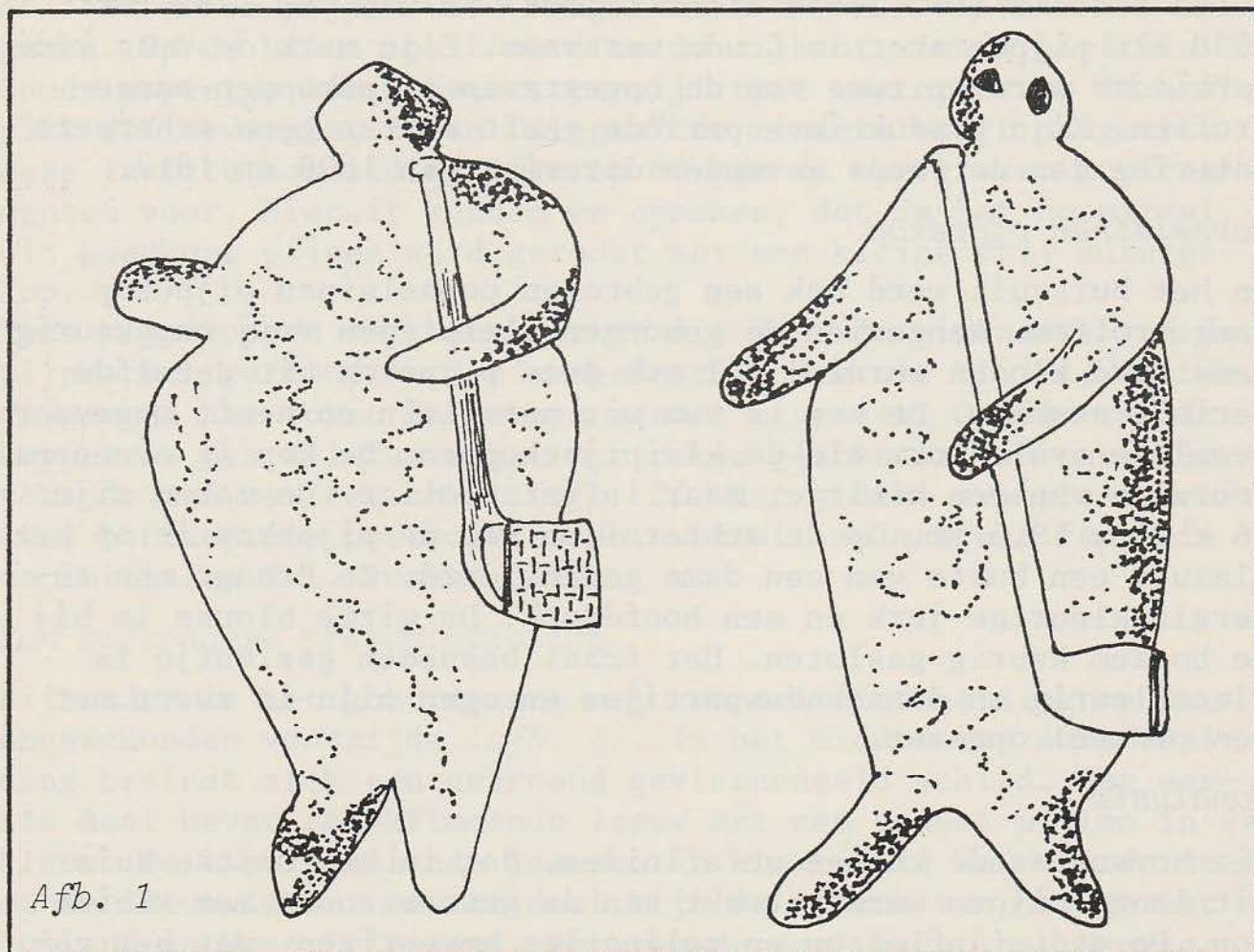
Uit bovenstaande kunnen we afleiden, dat in het Duitse Huis uit lange pijpen werd gerookt van de gewone soort met kleine kop. De medicijnflessen en zalfpotjes bevestigen, dat het ge-

bouw toen als hospitaal in gebruik was. Gezien het geschetste portret waren de rokers zeer waarschijnlijk militairen. De pijpen werden tussen 1808 en 1817 vervaardigd. Aangezien van de vele fragmenten slechts één steel- en drie kopfragmenten aan de gevonden koppen gelijmd konden worden, mogen we ervan uitgaan, dat het hier eerder verzameld huisvuil betreft, dat op een later tijdstip in de kelder gestort werd.

NOTEN

- 1 A. Carmiggelt, Het belang van gesloten vondstcomplexen voor de datering van kleipijpen. PKN XI 1988, nr. 42, p. 43-47
- 2 J. van der Meulen, Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw. PKN VIII 1985, nr. 30, p. 34-47
- 3 D. H. Duco, Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940. 1982
- 4 L. van Duuren, Inventarisatie van namen op pijpestelen. PKN XI, 1988, nr. 42, p. 30 tabel 1

Bij het zoeken naar de eigenaren van de Goudse merken werd ook gebruik gemaakt van het boek van: G.C. Helbers en D.A. Goede- waagen, Goudsche Pijpen, Gouda 1942

Afb. 1